

**Nemzetközi tudományos együttműködési program a Kárpát-medence
helynévrendszereinek feltárására**

Záró beszámoló (2018. szeptember 1. – 2021. augusztus 31.)

I. A kutatási program eredményei

A pályázati program a Kárpát-medence helynévrendszereinek a feltárására irányult. A projektben **két fő irányvonalat** határoztunk meg, kiemelt hangsúlyt fektetve a **funkcionális szemlélet** egyik fontos alapelvére, **az empiria és a teória**, vagyis az adat és az elmélet szoros **kölcsönviszonyára**.

- a) Fontosnak tartottuk ennek megfelelően egyrészt az **empirikus adatfeltárást**, azaz a helynévi adatok gyűjtését és közzétételét (könyv formában és digitális adatbázisban egyaránt), a **Magyar Nemzeti Helynévtár** építését.
- b) Emellett **elméleti feldolgozó kutatásokat** folytattunk, amelyekben a nemzetközi együttműködésnek is nagy szerepet tulajdonítottunk.

E két területen a következő fontosabb eredményeket értük el.

a) Empirikus kutatások

E téren az **adatbázis építése és a hozzá kapcsolódó elméleti kérdések** tisztázása állt a munkálatok középpontjában. Ennek ugyanis az elméleti feldolgozó munkák szempontjából is alapvető jelentősége van (lásd alább). A kutatások során nagy hangsúlyt fektetünk nemcsak a hazai, hanem a **határon túli helynévgyűjtés és -feldolgozás** feladataira is.

A munkálatok **magyarországi** vonatkozásai:

- A Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH) adatbázisában – az állomány ellenőrzését követően – közzétettük Veszprém megye mind a 4 járásának teljes anyagát: ez 232 település névanyagát, mintegy **100.000 rekordot** jelent (elérhető: <http://mna.unideb.hu/ujabb.php?megyeid=9>).
- A névadatok extenzív bővítése mellett az adatbázis fejlesztésében a **helynévelemzést** tekintettük a meghatározónak: ennek a szempontjait ugyancsak kidolgoztuk. A névelemzés elsősorban funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai analízist foglal magában, a korai ómagyar kori névadatok esetében kiegészítve a keletkezéstörténeti elemzéssel. Ennek megfelelően próbaelemzéseket végeztünk több mint 16.000 rekordon (Veszprém megye 54 településén). A helynevek **morfológiai elemzését** (különösen a régi korokra vonatkozóan) morfológia-elméleti szempontból is fontosnak tartjuk. A helynevek mint speciális nyelvi elemcsoport ugyanis sajátos, a közszavakétól részben eltérő morfológiai szerkezettel jellemezhetők, s ezeknek a sajátosságoknak a feltárása, illetve összevetése a közszavakra jellemző morfológiai jegyekkel elméleti szempontból is jelentősen gazdagíthatja a történeti morfológiát.
- 2019. július 8–19. között **kéthetes nyári adatbázis-építő tábort** szerveztünk 20 hallgató részvételével az MNH munkálataihoz kapcsolódóan: ennek eredményeként készült el a Veszprém megyei állomány.
- A helynévgyűjtést **Hajdú-Bihar megye** területén is folytattuk, de – a járványhelyzet miatt – nem szervezeten, hanem csupán egy-egy kutató kutatási programjához (doktori értekezéséhez) kapcsolódóan (Bakonszeg, Szentpéterszeg).
- Kidolgoztuk a Magyar Digitális Helynévtár (**MDH**) és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (**EHA**) **egyesítésének** informatikai hátterét.
- Az MNH **történeti moduljába** integráltuk Bars vármegye településnévanyagát: elvégeztük a helyek lokalizálását, s azt rekonstruált középkori térképen jelenítettük meg. (Elérhető: <https://dehatest.herokuapp.com/kereses.html>). További 14 vármegye (Abaúj–Csongrád) esetében is elvégeztük az adatbázisba rendezést, és a rekordokat geokoordinákkal is elláttuk, integrálása a modulba a közeljövőben várható (az anyag azonban most is kereshető az MDH korai moduljában).

A munkálatok **határon túli** vonatkozásai:

- A programhoz közvetlenül kapcsolódóan megjelent az *Aranyos vidékének helynevei* c. kötet (T. Szabó Csilla–András Zselyke szerkesztésében és az EME kiadásában), amelyben a térképeket a pályázat keretében E. Nagy Katalin készítette.
- Helynévgyűjtést végeztünk a **romániai Felső-Hegyköz** területén: a 7 település több mint 2000 helynévi adatát közlétező szótár *A romániai Hegyköz helynevei* címmel megjelenés alatt áll.
- Helynévgyűjtéseket **más romániai településeken** is folytattunk (Kisbábony, Szalárd), s ezek adatközlését folyóiratcikkekben valósítottuk meg.
- A **romániai Szatmár megye** területén 21 település névgyűjteménye készült el a nevek teljes körű névelemzésével együtt.
- Egy egész megye, a **történeti Ugocsa** helynévszótára ugyancsak készen van (*Ugocsa megye történeti helynevei*): e munka a magyar írásbeliség kezdetétől (az ómagyar kortól) a középmagyar kor végéig (1772-ig) tartalmazza a megye teljes helynévanyagát (mintegy 400 oldal terjedelemben).

Mindezen munkák anyagának **integrálása az MDH állományába** folyamatban van, s ott rövidesen elérhető és kereshető lesz.

Az empirikus adatfeltárást támaszkodó **elméleti** feldolgozások könyvek, doktori értekezések és tanulmányok formájában láttak/látnak napvilágot. A MNH projektmunkálatairól emellett nemzetközi konferenciákon és angol nyelvű tanulmányokban is beszámoltunk.

b) Elméleti feldolgozó kutatások

E téren az élőnyelvi és a nyelvtörténeti irányvonal egyaránt jellemezte kutatásainkat.

- Nemzetközi együttműködési program keretében feldolgoztuk a **személynévi helynévadás** helyzetét **Európában és azon túl**; az eredményekről az *Onomastica Uralica* c. nemzetközi folyóirat 12. kötetében számoltunk be angol nyelvű tanulmányokban nemzetközi szerzőgárdával.
- A személynévi helynévadás problematikája nem érthető meg a maga teljes mélységében akkor, ha nem tárjuk fel ugyanebben a szemléleti keretben magát a személynévadást. A Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria *History of Hungarian Toponyms* (Hamburg, Buske, 2017) kötet „testvérköteteként” készült el ennek a gondolatnak a mentén Tóth Valéria *Personal Names in a Medieval Context* című monográfiája, amely ugyancsak a Buske kiadónál jelenik meg 2021 őszén. E munka a **személynévrendszerek funkcionális-kognitív szemléletű leírását** adja, a leírási modellt az ómagyar kor személynévadásán és személynévhasználatán bemutatva.
- A különböző forrásokban és a Magyar Nemzeti Helynévtár adatbázisának korai helynévtári moduljában elérhető hatalmas adatállomány tanulságait felhasználva, funkcionális nyelvészeti keretben mutattuk be a **régi magyar helynévadás** problematikáját a *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai* (HOFFMANN ISTVÁN–RÁ CZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, Budapest, Gondolat Kiadó, 2018) c. magyar nyelvű kézikönyvben.
- A funkcionális-kognitív megközelítés a projekt más névelméleti publikációiban is hangsúlyos szerepet kapott. Habilitációs értekezésként készült el Reszegi Katalin munkája *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok* címmel, amely a **kognitív névelméleti kutatások** komoly elméleti megalapozását nyújtja, nemzetközileg is autentikus elméleti keretben és módszertannal. Az értekezés alapján készült monográfia a pályázat keretében *Névelméleti kérdések kognitív megközelítésben* címmel jelenik meg 2021 őszén.
- Igyekeztünk megteremteni egy **tudományos alapú helynév-etimológiai szótár** létrehozásának alapjait. Ehhez kapcsolódóan módszertani, elméleti tanulmányokat jelentettünk meg a kérdésben, és — mintegy a majdani szótár előmunkálataként — elkészítettük egyes **korai (11. századi) okleveleinknek** a feldolgozását. Monográfiában tárgyaltuk a Százdi apátság alapítólevelének helynévi szórványait, illetve tanulmányokat jelentettünk meg a Pécsi püspökség alapítólevelének, a Pécsváradi oklevélnek és a Bakonybéli alapítólevelének a nyelv- és névtörténeti problematikájáról, néhány írásban pedig a Garamszentbenedeki alapítólevelét és

- a (későbbi) Tihanyi összeírás névanyagát is érintettük. (A Bakonybéli összeírásról pedig e programmal egyidőben és ahhoz szervesen kapcsolódva habilitációs értekezés készült.)
- Ugyancsak a tudományos etimológiai helynévszótár megalapozását szolgálta az, hogy nemzetközi konferencián (ICONN5 Baia Mare, 2019. szeptember 2–3.) **angol nyelvű szimpóziumot** szerveztünk a **helynév-etimológia elméleti és módszertani problémáiról**. Ennek keretében egy plenáris előadás és 8 szimpózium-előadás hangzott el. A szimpózium anyaga pedig az *Onomastica Uralica* című lektorált folyóirat 15. kötetében jelent meg 9 tanulmánnyal. Emellett magyar nyelven is közreadtunk ugyanezen célból jó néhány helynév-etimológiai kérdéssel foglalkozó tanulmányt.
 - A **szocioonomasztikai** aspektus fontos teret kapott a kutatásainkban: erről tanúskodnak az e témában készült könyvek (SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA: *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*; E. NAGY KATALIN: *Elmélet és empiria a helynév-szociológiában*), tanulmányok és doktori értekezések (Szilágyi-Varga Zsuzsa, E. Nagy Katalin). E munkák minden esetben az előbb említett empirikus adatfeltárára épültek.
 - A fentiek mellett további lényeges **névelméleti** kérdésekben is publikáltunk tanulmányokat részben hazai, részben nemzetközi fórumokon: pl. tanulmányokban dolgoztuk fel egyes helynévfajták és egyes helynévtípusok szerteágazó problematikáját; a korai évszázadok nyelvi és etnikai kapcsolatainak feltárázásában fontos módszertani elvként alkalmaztuk a történeti helynév-rekonstrukció metódusát.

Publikációk

A pályázat meghosszabbított 3 éves futamideje alatt összességében **54 publikációt** jelentettünk meg: 2 könyvet és 2 szerkesztett kötetet; 40 folyóiratcikket; 7 könyvfejezetet és 3 konferenciaközleményt. (Ezeket lásd feltöltve a beszámoló felületén.)

Megjelenés alatt áll **további 10 publikáció**: 6 könyv és 4 folyóiratcikk.

A 64 munka (10 könyv és 54 tanulmány) magyar és idegen nyelvű megoszlását az alábbi táblázat foglalja össze.

	megjelent publikációk		megjelenés alatti publikációk	
	magyar nyelven	idegen nyelven	magyar nyelven	idegen nyelven
könyv				
önálló ~	2		5	1
szerkesztett ~		2		
folyóiratcikk	22	18	3	1
könyvfejezet	2	5		
konferenciaközl.	1	2		

A pályázati program keretében tartottunk **34 konferencia-előadást**: 15-öt hazai, 19-et pedig nemzetközi fórumon (illetve megemlítenéd még a kutatási program keretében szervezett helynév-etimológiai szimpózium 8 angol nyelvű előadása is; Baia Mare, 2019. szeptember 2-3.).

Fokozatszerző munkák

A pályázati futamideje alatt elkészült **3 PhD-értekezés** (Katona Csilla, Szilágyi-Varga Zsuzsa és E. Nagy Katalin), amelyeket a szerzőik *summa cum laude* minősítéssel védtek meg.

Reszegi Katalin pedig a **habilitációs értekezését** nyújtotta be, majd tartotta meg sikerrel a habilitációs előadásait.

(Valamennyi értekezés monográfiaként is megjelent vagy közvetlenül megjelenés előtt áll.)

A pályázat keretében – a támogatás megjelölésével – megjelenés alatt álló munkák a következők: Könyvek

TÓTH, VALÉRIA, *Personal Names in a Medieval Context*. Hamburg, Buske, 2021.

RESZEGI KATALIN, *Névelméleti kérdések kognitív megközelítésben*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.

- E. NAGY KATALIN, *Elmélet és empiria a helynév-szociológiában*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *A romániai Hegyköz helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 55. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.
- KOCÁN BÉLA, *Ugocsa megye történeti helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 57. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.

Folyóiratcikkek

- TÓTH, VALÉRIA, Linguistic Prestige and Toponym Use at the Crossroads of Languages and Cultures. *Voprosy Onomastiki / Problems of Onomastics* (2021).
- RESZEGI KATALIN, Metonimikus helynévadás. *Névtani Értesítő* 43 (2021).
- KOVÁCS ÉVA, A természeti környezetre utaló településnevek változásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16 (2020).
- HANKUSZ ÉVA, Határnevek összevető vizsgálata a szatmári térségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16 (2020).

II. A kutatási tervben végrehajtott módosítások

a)

A 2020. július-augusztusra (kb. 20 hallgató részvételével) tervezett kéthetes nyári **adatbázis-építő tábor**t a vírushelyzet miatt nem tudtuk megvalósítani, és a **konferencia-előadások** csekélyebb számában is megmutatkozott az, hogy több hazai és nemzetközi konferenciát is töröltek vagy elhalasztottak a szervezők. Az előbbivel összefüggésben az MNH adatbázisában a névelmezés tervezett ütemezését csak részben tudtuk tartani (az első év adatbázis-építő táborának eredményeként); az utóbbival összefüggésben pedig a költségtervben a nemzetközi konferenciákra tervezett összegeket más dologi költségekre (nyomda, fordítás, anyanyelvi lektorálás) fordítottuk.

b)

Ugyancsak a vírushelyzet kedvezőtlen alakulása eredményezte azt, hogy több területen nem tudtuk a tervezett **helynévgyűjtő munkát** megvalósítani: ez magyarázza, hogy a Hajdú-Bihar helynevei 2. kötete és a Mikrotoponímiai vizsgálatok kötetei nem készülhettek el (sem a terepmunka, sem a levéltári munka nem volt lehetséges az adott időszakban).

E munkák helyett – praktikus okokból – más kutatási programokat helyeztünk előtérbe, s ennek köszönhetően összességében a publikációs vállalásainkat magasan (túl)teljesítettük.

c)

A pályázati program **személyi összetételében** ugyancsak történtek változások az első két évben: Katona Csilla helyett az első évben E. Nagy Katalint, a 2. évben pedig helyette Vékony Vivient alkalmaztuk teljes munkaidejű ségedmunkatársként. (Erre vonatkozóan előzetesen kértünk és kaptunk engedélyt.)

III. Távlati tervek

A most lezárult pályázat fontos eredményeként kell szólni végül arról, hogy e program keretében sikerült megalapozni a következő kutatási tervet, amely részben folytatása a mostaninak, részben viszont új perspektívákat is nyit.

A *Partiumi Helynévi Adattár* (PHA) címet viselő kutatási program a magyar nyelvterület egy sajátos helyzetben lévő régiójának, a Partiumnak a helyneveit mutatja be empirikus adatokra épülő, funkcionális szemléletű leírási keretben. Az elméleti vizsgálatok a névadás és névhasználat számos aspektusát érintik: a névadás szemantikai motivációit, a nevek strukturális jellemzőit, a nyelvi érintkezések névrendszerekre gyakorolt hatását, a trianoni országhatár szerepét a névrendszer alakulásában, a szocio-onomasztika aspektusait.

Gyakorlati szempontból pedig a PHA nemcsak a tudományos kutatás, hanem a társadalom e téren felmerülő igényeit is igyekszik kiszolgálni. A határon túli magyar lakta térségek esetében – a sajátos nyelvpolitikai helyzetnek köszönhetően – különösen fontos a helyi magyar lakosság által használt helyneveknek az összegyűjtése és rögzítése, lényeges feladat emellett a helynevek standardizálása is.

Az anyanyelvű névhasználat ugyanis fontos nyelvi alkotóeleme minden nemzet identitásának, e feladatok megvalósításához ezért a magyarországi tudományos kutatásnak is alapvető (nyelvstratégiai-nyelvpolitikai) érdeke fűződik.

E program alapjait leraktuk, az együttműködés kereteit kidolgoztuk, a megvalósítására azonban majd csak egy újabb pályázat keretében lesz lehetőségünk.

Debrecen, 2021. szeptember 27.

(Prof. Dr. Tóth Valéria)
vezető kutató